

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.039>

KO'RISH SEZGISI IDROK MODUSI ASOSIDA NAMOYON BO'LUVCHI LEKSIK BIRLIKLAR TAVSIFI

Burxanova Mashxuraxon Muhammad qizi
Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada insonning olam manzarasini ko'rish orqali idrok etishi bilan bog'liq lug'aviy birliklar tahlilga tortiladi. Sezgilari tasavvuri ichida assotsiatsiyaning vizuallik modusi boshqa sezgilarga nisbatan birinchi o'rinda turishi, vizuallikka asoslangan leksik birliklarning badiiy matnda qo'llanishi ijodkor bilan parallel ravishda asar qahramonlarining modusini ifodalashga xizmat qilishi haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar dalillanadi.

Kalit so'zlar: sezgi a'zolari, segilar tili, ko'rish sezgisi, vizual sensor kanal, assotsiatsiya, vizual idrok modusi, perseptiv leksika, idrok, sensor lingvistika.

DESCRIPTION OF LEXICAL UNITS MANIFESTED THROUGH THE PERCEPTUAL MODALITY OF VISUAL PERCEPTION

Abstract. This article analyzes lexical units associated with the perception of the world through human vision. It substantiates the theoretical perspectives that, within the conceptualization of sensory experience, the visual modality of association occupies a primary position in comparison with other sensory modalities, and that the use of visually based lexical units in literary texts serves to represent the perceptual modality of the author as well as that of the characters of the literary work.

Keywords: sense organs, language of sensations, visual perception, visual sensory channel, association, visual perceptual modality, perceptual lexicon, perception, sensory linguistics.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХСЯ НА ОСНОВЕ МОДУСА ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ

Аннотация. В статье анализируются лексические единицы, связанные с восприятием человеком картины мира посредством зрения. Обосновываются научно-теоретические положения о том, что в представлении сенсорного опыта визуальный модус ассоциации занимает первостепенное положение по сравнению с другими модусами чувственного восприятия, а употребление лексических единиц, основанных

на визуальности, в художественном тексте служит средством выражения перцептивного модуса как автора, так и персонажей произведения.

Ключевые слова: органы чувств, язык ощущений, зрительное восприятие, визуальный сенсорный канал, ассоциация, визуальный модус восприятия, перцептивная лексика, восприятие, сенсорная лингвистика.

Kirish. Sensor lingvistikaga oid tadqiqotlar ichida sohaga oid ilmiy tushunchalarni to'liq va mukammal darajada tushunish imkoniyati perseptiv leksikani tahlil va tadqiq etish hisobiga amalga oshiriladi. Bu sohaga oid aksariyat izlanishlarda aynan tilning leksik sathiga oid fikrlar bildirilgan bo'lib, ayrim tadqiqotlarda o'rganish fokusi sensor lug'aviy birliklarning morfologik xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat bo'lsa, boshqa bir tadqiqotlarda sensor leksik qatlamga xos xususiyatlar ijodkor tafakkurida shakllangan modallik kategoriyasi bilan tahlilga tortiladi. Shuning uchun ham bir o'rinda ko'rish sezgisini vizual modus idroki boshqa bir o'rinda ko'rishga oid leksikani qaysi turkumga taalluqlilik tamoyili bilan tahlilga tortiladi.

Adabiyotlar tahlili. Badiiy adabiyot namunalari olam manzarasini mukammal darajada aks ettira oladigan funksional uslub turi bo'lib, bu uslubga daxldor matnlarda nafaqat olam manzarasi, balki unga so'zlovchining munosabati ham singdiriladi. Vizuallikka asoslangan leksik birliklarning badiiy matnda qo'llanishi esa ijodkor bilan parallel raviishda asar qahramonlarining modusini ifodalshga xizmat qiladi. Badiiy matnda adibning borliqqa munsoabati bir necha sezgi nomlari modusi bilan beriladi. Asar muallifining ko'rishga asoslangan modusi uning perseptiv tajribalari qatorida eng muhim o'rin tutadi. Ijodkor olam manzarasining badiiy ifodasida sezgi a'zolari nomidan kelib chiqqan holda, ko'rishga asoslangan portret tasviri bilan eshitishga asoslangan hikoya tasvirini jiddiy farqlaydi. Kitobxon ongi va tafakkuri shunday bir murakkab mexanizmki, uning imkoniyatlari shu darajada yuqoriki, u o'z faoliyati davomida vizual va tovush tasvirini tez fahmlaydi. Ayni vaqtda, oddiygina tuyulgan lisoniy ifodalar badiiy va obrazli tasvirdan keskin farqlanadi. Badiiy matnda voqelikni deyarli ko'rish, eshitish, his qilish, ta'm va hid bilish kabi sezgilar orqali idrok qilish, ular yordamida qabul qilingan ma'lumotlar mohiyatini obrazli ifoda mazmuniga singdirish va kitobxonga ta'sir ko'rsatish ijodkorning o'ziga xos mahoratidir. Ko'rish sezgisiga asoslangan oddiy xabar yoki ma'lumot qahramonning tashqi imijiga xos portret tasviri bilan kitobxon tasavvurida vizuallashadi. Boshqacha aytganda, o'quvchi badiiy asarni mutolaa qilish davomida sensor kontekstlarni ko'rish mexanizmlariga asoslangan his-tuyg'ular bilan ongida gavdalandiradi. Misol uchun Said Ahmad asarlarida portret tasviriga asoslangan obrazlar vizuallik sezgisi bilan assotsiatsiyalanadi. Detallar tasvirida ham vizual kanal orqali ongda badiiy obrazni gavdalandirish assotsiatsiyasi yuz beradi. Sezgilar tasavvuri ichida assotsiatsiyaning vizuallik modusi boshqa sezgilarga nisbatan birinchi o'rinda turadi. Ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha, til tashuvchilarining og'zaki muloqotlari asosida o'tkazilgan sinov-tajriba ishlarida ko'rishga asoslangan tasavvurlar idroki yetakchilik qiladi [1,25].

Metodologiya. Odatda, badiiy asarlar mutolaasi jarayonida kitobxon asar qahramonlari bilann birga harakatlanadi. Ular bilan birga nafas oladi. Ularningshodligiga, qayg'usiga sherik bo'ladi. Asar mazmuni assotsiatsiyasida kitobxon har bir narsani ko'rishga asoslangan idrok bilan his qiladi. Voqealar jarayonini vizual modus bilan qabul qiladi. Sezgi a'zolari ichida vizual modusning yetakchilik qilishi perseptiv leksika tizimida ham bunday lug'aviy birliklarning ko'pligini ta'kidlash lozim.

Odatda, muayyan xalqqa tegishli tilda o'sha xalqning madaniyati, urf-odati aks etadi. Bunday holat asosan tilning leksik tizimida kuzatiladi. Jamiyatda yuz berayotgan har qanday o'zgarishlar ham aynan tilning leksik qatlamida ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, shunday tillar mavjudki, ularda vizual idrok modusi faqat perseptiv leksikadagina emas, balki tilning grammatik qurilishida ham ko'zga tashlanadi. "Vakash tillari guruhiga kiruvchi kvakiutl tilida ko'rsatish olmoshlari vizuallik tamoyillari bilan shakllangan. Bunda olmoshning semantik asosi ko'rinayotgan va ko'rinmayotgan semaga nisbatan belgilanadi".[2, 9].

Sezgi a'zolari ichida ko'rishga asoslangan tushunchalarning mohiyati inson xotirasidan tez o'rin oladi. Ko'rishga asoslangan tadqiqotlarda ham boshqa sezgi a'zolariga nisbatan obyektivlikning ustuvorligi ta'kidlanadi. Ilm-fanning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan maxsus asbob-uskunalar, jihozlar va teleskop va miskroskop bilan bog'liq tadqiqotlarning amalga oshirilishi ko'rish bilan bog'liq bilim va malakalarning mukammal darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

Natija. Ilmiy adabiyotlarda vizuallik harakatlari qadimdan eng asosiy sezgi sifatida ta'kidlangan, "ko'rish ilm-ma'rifatning ramziy shakli"[3, 296] deb qabul qilingan. Ko'rish sezgisi orqali kuzatishga asoslangan tadqiqotlarning aniqligi o'ta darajada yuqori bo'ladi. Insonning umumiy bilim fondi barcha sezgi a'zolari faoliyati natijasida shakllansa-da, biroq mazkur bilim fondining asosini vizual harakatlar tashkil qiladi. Shuning uchun ham ko'z bilan ko'rish natijasida orttirilgan bilim o'rtasida ma'lum ma'nodagi taraqqiyotni ko'rish mumkin. Inson tasavvuri ko'z bilan olingan bilim mohiyatini aslida tasviriy san'at bilan bog'lash kerak. Bu san'atning rivojlanishi inson ongida idrok qilinadigan ranglar tasviri, ranglarning o'zgarishi esa peyzaj tasviri bilan chizilgan san'at asarining mazmun mundarijasini tafakkur orqali assotsiatsiyalanishini bemalol aytish mumkin. Gazeta, jurnal, kitob bilan bog'liq nashr ishlari ham ko'rish bilan bogliq bilimlar taraqqiyotini ko'rsataadi. Shuning uchun ham Yevropada g'arb madaniyati deb izohlangan taraqqiyot tushunchasini ko'rish sezgisiga asoslangan bilimlar bilan asoslanadi. Ommaviy axborot vositalari va internetning paydo bo'lishi dunyodaa ro'y berayotgan voqeliklarni ko'z bilan idrok qilish imkoniyatini yanada kuchaytirdi.

Sensor lingvistikaning tadqiqot obyektiga barcha sezgi a'zolari funksiyalari taalluqli bo'lib, ular tarkibida ko'rishga asoslangan idrok asosiy o'rinni egallaydi.

Ko'rish bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlarni o'rganish, ularning semantik strukturasidagi nozik vizuaal komponentlarni aniqlash va ularning vazifalarini ajratish bunday tipdagi leksik birliklarning sensor xususiyatlarini ajrtaishga yordam beradi.

Ma'lumki, inson o'zining har bir xatti-harakatida amalga oshirishi kerak bo'lgan ma'lum bir ishlarni oldindan rejalashtiradi. Sensor lingvistikaga oid asosiy ishlarda ko'rishning muhim xususiyati sifatida quyidagi fikrlar keltiriladi: "... ko'rish insonning olamdagi asosiy mo'ljal olish vositasidir" [1,27]. Ko'rish bilan bog'liq tushunchalar va ularning nomlarida ko'rishga asoslangan idrokni sezish mumkin. Inson tafakkuri har bir predmetni maxsus lisoniy nomlar bilan idrok qiladi. Bu bo'yicha N.K.Ryabsevaning ishlari [4, 640]da vizual leksika tahliliga oid masalalarni ko'rish mumkin. Bir predmetga xos ko'plab xususiyatlar haqidagi xabarlar ko'rish amaliyoti orqali anglanadi. Xususan, ko'rishga asoslangan tushuncha nomlarini yorug'lik, rang, va rangning o'zaro farqlanuvchi turlari sifatida tiniq yoki yorqin rang, oq va yaltiroq ranglar vizuallik belgisi bilan idrok qilinadi. Vizuallik idrokiga asoslangan leksik birliklar guruhi uchun shakl va o'lcham guruhiga kiruvchi uzun, qisqa, katta, kichik, yumaloq, to'rtburchak kabi so'zlar perseptiv leksik qatlamga oid bo'ladi.

Muhokama. Miqdor belgisiga ko'ra, vizual sema ifodalovchi kam, ko'p, oz, tipidagi so'zlar, ayrim predmetlar vizuallik belgisiga ko'ra perseptiv nomlanishda fizik xususiyatni ifodalaydi: og'ir, kuchli (temirning og'irligi, bosimning kuchliligi), ko'rishga asoslangan perseptiv so'zlar makon va joylashuvga nisbatan o'sha yerda, shu yerda, u yerda, ichkarida, tashqarida, yuqorida, pastda kabi tushunchalar bilan nomlanadi. Vizual belgisi masofa hamda yo'nalishga ishora qiluvchi perseptiv leksik birliklar qatoriga yaqin, uzoq, yuqoriga, o'ngga kabi nomlar kiradi. Iz va belgi semasi asosli perseptiv leksik birliklar tarkibiga iz, tamg'a, belgi kabilar masnub bo'ladi. Aksariyat leksik birliklarda vizuallik semasi mavjud bo'ladi va ular perseptiv leksika guruhini tashkil qiladi. Bu tilning morfologik sathida ham tadqiqot obyekti bo'lishi mumkin. Tuman, parda, o'siq, to'smoq, berkitmoq, qidirmoq, topmoq, kuzatmoq, payqamoq, aniqlamoq paydo bo'lmoq, o'smoq yo'qolmoq kabi so'zlar guruhi ham perseptivlik xususiyatini, ya'ni ko'rishga asoslangan idrok semasi bilan namoyon bo'ladi.

Xulosa. Perseptiv leksik birliklarning vizual sema ishtiroki bilan guruhlanishi boshqa sezgilar semasi bilan namoyon bo'luvchi so'zlarga nisbatan ko'pdir. So'zning perseptiv leksik qatlam guruhiga mansubligi sezgining turiga nisbatan belgilanadi. Barcha sezgilar orqali ifodlangan tushunchalar mantiqan so'zning semantik qatoriga joylashadi. Deylik, shirin, achchiq, bemaza, nordon, taxir, sho'r, chuchmal kabi ta'mga asoslangan perseptiv leksik paradigmalar qatorida ta'm semasi ustuvorlik qiladi. Ko'rinadiki, vizuallik va boshqa qator sezgii a'zolari belgisi semasiga asoslangan so'zlar guruhida modallikning bir qismi bo'lgan modus ishtirok etadi. Shuning uchun ham bunday tipdagi perseptiv leksikada vizual perseptiv modus termini bilan ifodalanuvchi tushunchalar mavjud bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Нагорная А.В. Лингвосенсорика как перспективное направление современных лингвистических исследований: аналитический обзор. – М.: ИНИОН РАН, 2017.С.25.
2. Perception and cognition in language and culture. – Leiden; Boston: BRILL,2013. 300 p.

3. Howes D. Nose-wise: Olfactory metaphors in mind // Olfaction, taste, and cognition. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2002. – P. 67–81., Classen C. The deepest sense: A cultural history of touch. – Urbana; Chicago; Springfield: Univ. of Illinois press, 2012. – 296 p.
4. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. – М.: Academia, 2005. – 640 с.